

РЕЦЕНЗИЯ

На дисертация за получаване на образователната и научна степен „доктор”
на тема **„Теория на орнамента. Православният стенописен орнамент по
българските земи от XI до края на XIX век – история, развитие,
закономерности”**

Докторант **Йордана Кунчева Коева**

НХА, София, катедра Стенопис

Рецензент проф. д.изк. **Иванка Гергова**

Институт за изследване на изкуствата при БАН

Дисертацията на Йордана Коева е в обем от 222 страници, придружена от албум, съдържащ около 220 изображения – графични схеми и фотографии.

Ако се съди по заглавието, основна тема на дисертацията е теория на орнамента. В пояснението, което е твърде важно, става ясно, че ще се изследва стенописния орнамент в православните църкви по българските земи, но по отношение на историята и развитието му, което прехвърля смисъла от теория към история. Тази двусмисленост още в заглавието е смущаваща, защото говори за неизясненост на целите на труда и методологията, с която тези цели ще се постигнат. В Увода е посочено, че цел на изследването е да докаже сложната същност на орнамента, а задачите, които си поставя докторантката, са твърде обхватни и трудни, защото са свързани с различни области като история, архитектура, геометрия, семиотика. Неясната част от заглавието – „теория на орнамента” не е изяснена.

Обектът на изследване – стенописният орнамент в православния храм, е сам по себе си неизчерпаема тема за изследване, а идеята на докторантката да свърже своето проучване със съвременната стенописна практика е приемлива и адекватна.

Текстът е структуриран по следния начин: Увод, пет глави, заключение и библиография. Всъщност първа глава, в която се изясняват понятията и се

прави историографски преглед, би трябвало да е част от Увода. Също така последната пета глава е реално каталог на паметниците.

В библиографския преглед (с. 22) и в заключението се изтъква, че в българската литература липсва специално изследване на стенописния православен орнамент, но всъщност такова има и самата докторантка незабавно след това го коментира – това е колективният труд на Анна Рошковска и Лиляна Мавродинова „Стенописен орнамент”. Действително специалните изследвания на проблемите на орнамента в българската литература не са много, но все пак има някои заглавия, които биха могли да са полезни на докторантката, която не ги е използвала: няколко публикации на Даниел Фокас за средновековния православен орнамент и специално за тератологичния орнамент, както и моите статии за орнаментиката на Хрельовата врата или за имитативността в късносредновековното балканско изкуство. Но голям и основен пропуск според мен е липсата на използвана чужда литература за православния стенописен орнамент. Особено важни са някои сръбски изследвания: на Загорка Янц, Верена Хан, Миролуб Марианович, Бранислав Цветкович, който е публикувал дори в българското списание Проблеми на изкуството много важна за темата на дисертацията статия. За особеностите на балканския православен стенописен орнамент е писал и Клод Льопаж, не бива да се пренебрегват изследванията на руски автори като М. Орлова, а дори и достъпните в български библиотеки публикации на Олег Грабар върху ислямския орнамент можеха да дадат както конкретни важни данни, така и модел за методологически подход към темата за орнамента. Чуждата литература, която третира общите въпроси на орнамента е огромна по обем и тук не би могло да се постигне изчерпателност, каквато не е и необходима.

Втората глава е посветена на исторически преглед на орнаменталната украса в стенописите на българските храмове. Това, което прави силно впечатление е, че докторантката не цитира никаква литература. Единствената бележка в тази глава, съдържаща позоваване на публикация, се отнася до стила „дале деври”, т. е. до малко страничен въпрос. Впрочем почти в целия текст на дисертацията липсва цитиране на литература, дори в каталожната част е така. В редките случаи, когато има цитиране, то е или в текста, или под линия. Бих

определила тази особеност на рецензирания труд като основно непознаване на задължителните за дисертациите принципи и изисквания.

При липсата на цитиране читателят не може да се ориентира откъде точно проникват в текста на Й. Коева многобройните фактологически грешки. Ще спомена само по-фрапантните от тях: най-ранните фрагменти от стенописи в софийската ротонда „Св. Георги” са отнесени към IV век, вместо от X-XI; стенописите в Бачковската костница са датирани от XI век, вместо приетото XII в.; стенописите в наоса на арбанашката църква „Св. Архангели” са представени като изпълнени през XVII в., вместо през XVIII, макар че в библиографията в края на дисертацията фигурира публикацията, в която въпросът с датировката на паметника е решен. Най-малкото странно е изказването, че за незапазените паметници от Първата българска държава можело да се съди единствено от писмени сведения от евангелия и пътеписи (с. 45). Още по-невероятно за студент, обучаван за изпълнение на църковна стенопис е твърдението, че в ерминиите било „в детайли указано мястото на орнамента, съотношението му спрямо сцените, вида на използваните мотиви” (с. 59) като всъщност ерминиите изобщо не се занимават с орнамента.

Третата глава е названа „Символи в православния орнамент”, макар че по-коректно би било да се озаглави „Символи в орнамента”, защото се изреждат значения на отделни мотиви не само в християнството, а и в други религии. Тук са дадени значенията на най-разпространените геометрични, растителни и зооморфни мотиви според Речника на символите на Ж. Шевалие и А. Геербрант. Наистина този речник е много популярен и е добър (за това свидетелстват множеството му издания на различни езици), но по отношение на темата за православния орнамент би трябвало да се използва с известна предпазливост. В тази глава почти няма позовавания на конкретни примери от българските земи, от речника са заети дори обяснения за мотиви, които не се срещат в нашата орнаментика. Единственото изключение, в което е дадена илюстрация за използване на символичен мотив, говори за неразбиране на конкретния паметник, времето на изпълнение и познанията на зографа: комбинацията от квадрат и окръжност в цокъла на Главната църква в Преображенския манастир според докторантката е символ на космоса, значение, което струва ми се, Захари Зограф не е и сънувал. Един по-

аналитичен подход не би допуснал да се предполага разполагане на символа на космоса непосредствено над пода на една църква.

Адекватното определяне на символиката на който и да е орнаментален мотив в православното изкуство е нещо извънредно трудно и механичното обръщане към популярни речници крие в себе си много рискове. Така например понататък в текста на дисертацията се срещат обяснения на мотиви, отвеждащи към езически времена и вярвания (мъжко и женско начало), напълно непиложими към християнското изкуство.

Главата, озаглавена „Теория на орнамента” започва с излагане на основните принципи на декоративната система на православния храм. Изхожда се от презумпцията, че съществува „канон”, т.е. строги правила за разполагане на образи и сцени. Същност в православното изкуство канон в смисъла в който съществува например в египетското, няма, съществуват най-общи принципи, но вариативността е огромна. В тази част на дисертацията се срещат грешки, като например, че броят на литургистите може да е 4, 6 или 12, а знае се, че има само трима автори на литургии, изпълнявани в православния храм. Друга концептуална грешка е, че не се прави никаква разлика между декоративната система на средновековието и тази от Възраждането. Следва част, в която се проследява мястото на орнамента в декоративната система. При общо взето коректното излагане на този важен за темата въпрос, има едно необмислено твърдение: че зографите работели с набор от шаблони за сцените и ги използвали директно, при което оставали празни места по стените, които запълвали с орнамент. Наистина шаблони, или копирки, са се използвали в по-късно време в иконописата, но в монументалната живопис това е просто невъзможно. Тази глава продължава с изреждането на основните видове орнаментални мотиви, отново без позоваване на конкретни паметници, при това се повтарят мотиви, вече разглеждани в частта за символиката. Продължава се с основните принципи в строежа на орнамента, изложени според руски автор от 50-те години на XX век (може би не най-удачен избор на наръчник).

Най-накрая дисертантката се обръща към конкретните паметници по българските земи, които е избрала. Читателят очаква задълбочен анализ на строежа и семантиката на орнаментите, но в повечето случаи в този

своеобразен каталог (без цитирана литература за паметниците) намира само тяхно описание. Там, където има опити за анализ, се срещат спорни твърдения – например че растителните орнаменти върху архитектурни отвори имат апотропеен характер (с. 136).

В тази последна глава се намират особено много грешки и куриозни твърдения и личи непознаване на архитектурната история и терминология. Например: Бачковската костница е определена като „цилиндрична сграда”, предназначена за гробница на Бакуриани и същевременно наречена „мартирий”; Боянската църква била разположена в Драгалевци, като също е наречена мартирий; параклисът в Хрельовата кула бил предназначен за нуждите на владетеля и семейството му в случай на нападение; в Кремиковския манастир била дарена мощехранителница с мощи на св. Георги Софийски през 1493 г. (преди раждането на светеца); на с. 166 се среща странна сцена „Лествица на св. Йоан Рилски”; за свършенното непознаване на архитектурната типология говори определянето на една църква като ”еднокорабен, кръстопулен, триконхален храм” (с. 192), както и редовно споменаване на трансепт, какъвто в църквите по нашите земи от разглеждания период няма. Изписването на Главната църква в Рилския манастир започнало от Димитър Молеров от Банско, старо мнение напълно опровергано в статия, която докторантката цитира в библиографията, но може би не ѝ е останало време да я прочете.

Заклучението започва с „Декларация за оригиналност”, което е самоопределяне на приносите в труда. Като пръв принос се определя събирането на литература в български и световен мащаб. Оставям настрана това, че тази литература далеч не е пълна, нито достатъчна. По-важно е, че всяка дисертация задължително трябва да събере и използва пълноценно литературата по темата ѝ и това в никакъв случай не може да се определи като принос. Следващите „приноси” са също спорни – например, че била допълнена документацията за изследваните паметници, сред които имало и такива като „Св. Архангели” в Арбанаси, за които почти липсвала словесна и образна документация (с. 213) Тъй като в библиографията на дисертацията присъства „Корпус на стенописите в България от 18 век”, където паметникът е описан и словесно и образно напълно изчерпателно, не е ясно дали става дума за субективна отрицателна преценка на тази публикация, или тя не е

използвана, въпреки цитирането. В останалата част на заключението липсват обобщения на постигнатите резултати.

Библиографията не е напълно коректна – в случаи на колективно авторство е посочен само първия автор, а другите са пропуснати (например „Стенописен орнамент”, книга, която многократно е използвана, е написана не само от А. Рошковска, а и от Л. Мавродинова; „Корпус на стенописите от 18 век” има четирима, а не един автор, и пр.).

Албумът съдържа повече графични схеми, отколкото фотографии, и тези схеми, вещо и старателно изпълнени, вероятно могат да послужат при бъдеща практическа работа по изписване на храмове.

Дисертантката е посочила в автореферата три публикации, като е прибавила текстовете им към текста на дисертацията. Тъй като те нямат научен апарат, а не са публикувани, не бих могла да ги приема за научни публикации. При това в автореферата е посочено заглавие на статия под печат в „Изкуствоведски четения 2012”, а всъщност става дума за постер.

И така – има ли рецензираният текст качества за присъждане на образователна и научна степен „доктор”? Неясните цели на дисертационния труд, неизпълнените реално задачи (поне не всички), компилативността на текста, липсата на логически връзки между отделните му части и особено изолирането от реалните паметници, липса дори на опит за ситуиране на нашите паметници в по-широк контекст, многобройните фактологически грешки, непознаването на основни особености на православното изкуство, неспазването на формалните изисквания за написване на дисертационен труд, характерът на дадените за печат статии не ми позволяват да отговоря положително на този въпрос и не бих гласувала за присъждането на образователната и научна степен „доктор” на Йордана Коева.

14 март 2013

Подпис:

София

(проф. д.изк. Иванка Гергова)